

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА

Олена Штефан,
завідувач відділу авторського права і суміжних прав
НДІ інтелектуальної власності АПРН України,
кандидат юридичних наук, доцент

“В нашем музее, — сказал директор, — имеется два черепа Александра Македонского. Один — принадлежал ему в детстве, другой — когда он достиг мировой славы”.*

Підробка картин як імітація стилю та сюжету твору живопису відомого майстра з метою збагачення з'явилася тоді, коли виник попит на твори живопису, тобто існувала зажда. Від появи або виявлення фальшивих картин не застраховані ані музеї, ані аукціони, ані приватні колекції. Вони є невід'ємною частиною скандалів, інтриг та фінансових махінацій. Так, відомий купець, меценат, колекціонер Павло Третьяков, витративши величезні кошти на зібрання творів європейського живопису, згодом дізнався, що більшість придбаних ним “шедеврів” є підробками. Тому надалі він намагався додержуватися принципу, що купувати картини слід безпосередньо у живого живописця. Проте, як свідчать історії фальсифікації творів мистецтва, це не є стовідсотковою гарантією їх автентичності. Все, що

пов'язано із підробкою творів живопису окутано ореолом таємниці — ті хто мають відношення до фальсифікація картин, у тому числі й їх “щасливі” набувачі, не прагнуть розповсюджувати подібну інформацію. Історії, пов'язані із підробками творів мистецтва, неодноразово ставали сюжетами літературних та кінематографічних творів, чим додавали ще більшої таємниці та привертали більшої уваги до подібної “творчості”. Фальсифікація творів живопису великих митців є предметом бізнесу для багатьох осіб, а саме — фальсифікаторів, дилерів, покупців, поліції, страхових агентів.

З історії підробок творів мистецтва

Історію найвідоміших підробок творів образотворчого мистецтва можна розпочати із XVIII століття, коли з'явилися підробки творів таких віртуозних митців як Франц Хальс (приблизно 1585-1666) та Ель Греко (1541-1614).

У 1506 році Альбрехт Дюрер (21.05.1471-6.04.1528), пред'явив свої позовні вимоги до Марко Антоніо Раймондо, який підробив 990 його гравюр. Слід зазначити, що твори видатного німецького живо-

* (Из юмористического рассказа 20-х годов http://jtdigest.narod.ru/dig1_02/drevn.htm)

писця у Європі були дуже популярними, тому Дюрер увійшов в історію мистецтва й як митець, твори якого почали підробляти ще за життя автора.

Заради справедливості слід зазначити, що й твори сучасних митців також підроблюються. Так, на початку 2009 року в Делі (Індія) в галереї “Дхумимал” (Dhoomimal Art Gallery) повинна була відбутися виставка картин відомого індійського художника Саїда Хадера Раза. Проте, відкриваючи свою виставку, митець виявив, що більшість представлених картин — не його. Власники галереї, дізнавшись про цей казус терміново закрили виставку. Згодом з'ясувалося, що підробки принесла людина, яка представилась племінником художника, тому працівники галереї не запідозрили авантюри щодо фальсифікації картин. Одночас, Саїд Хадер Раза не захотів звертатися до правоохоронних органів та до суду, а в інтерв'ю журналістам сказав, що хотів би знати правду, оскільки така історія кидає тінь на усе індійське мистецтво, проте, він хотів би, ще за свого життя, відкрити виставку підробок його картин.

На початку 1520 року Папа Римський Климент VIII, бажаючи увійти у довіру до маркграфа Мантуанського Фредеріко Гонзага обіцяв подарувати йому картину Рафаеля, проте втратити такий шедевр святий отець не хотів, тому копію картини Рафаеля він замовив Андреа дель Сарто (1486-1530). Пізніше, Климент VIII подарував маркграфу Мантуанському Фредеріко Гонзагу копію картини Рафаеля, видавши її за оригінал.

Створенням підробок під твори майстрів минулого займалися і визнані на сьогодні великі митці. Джорд-

жио Вазарі (30.07.1511-27.06.1574) художник, скульптор, історик мистецтва в своїй книзі “Життєпис найбільш знаменитих живописців, скульпторів і зодчих” виклав цікаві історії із життя митців та деякі історії, пов'язані із творами мистецтва. Привертає до себе увагу історія, яка відбулась у часи панування культу античності в Італії. Так, одному із заступників молодого та ще невідомого митця Мікеланджело Буонарроті (1475-1564) виникла ідея видати створену останнім скульптуру “Амур, що спить” за античний твір, оскільки вона за стилем та виконанням була дуже схожа до давньогрецького мармуру. Згідно із легендою, скульптура Амура була закопана, а потім “випадково” знайдена. Згодом, Бальтасар дель Міланезе, послідовник Мікеланджело, продав “Амура, що спить” кардиналу Рафаелю Ріаріо із Сан-Джорджії у Римі як “античний шедевр” за 200 дукатів (шалені гроші на той час). Через деякий час знавці мистецтва, які були знайомі із творчістю Мікеланджело, відкрили кардиналу таємницю походження “античної” скульптури. Розгніваний кардинал, не беручи до уваги дійсну цінність твору великого майстра, повернув “підробку” торгівцю. Також Джорджіо Вазарі на сторінках своєї книги розповів і про “античні” твори флорентійця Пьетро Марії Сербальді делла Пешіа на призывісько Тальякарне та його товариша Маркантоніо Мікіеле, який займався збутом підробок.

Блискучі підробки картин німецького живописця Лукаса Кранаха (1472-1553) створював, також відомий художник Вольфганг Рорих, який жив у 1787-1834 роках. Проте він був не дуже “вдалим” фальсифі-

катором — роблячи копії картин Кранаха, він додавав естетику свого часу, через що створені ним підробки були скандально викриті.

Окрім отримання прибутку та дружби із “сильними світу цього” від збуту фальсифікованих творів образотворчого мистецтва деякі митці, створюючи твори під відомого митця, прагнули й визнання своєї обдарованості. Так, наприклад, нідерландський художник і гравер Хендрик Голькіус (? — 1.01.1617) створював копії творів відомих майстрів минулого, щоб довести рівень своєї майстерності. Щодо відомих та популярних художників, то вони, намагаючись задовольнити потреби своїх численних замовників, які конкурували між собою, продавали одному з них оригінал, а іншому — копію. Історія знає й такі випадки, коли відомі особистості свого часу замовляли популярним митцям по декілька копій і прикрашали ними свої апартаменти. Траплялись і такі випадки, коли відомі митці, досить оригінальним способом допомагали своїм менш вдалим колегам. Так, відомий французький живописець, родоначальник імпресіонізму Каміль Коро (1796-1875) на картинах своїх друзів, які перебували у скрутному становищі, ставив свій підпис.

Випадки, коли відомі художники ставили свої підписи на картинах, написаних іншими авторами, мали місце й у минулому столітті. Досить специфічна фальсифікація була створена наприкінці 70-х років ХХ століття, коли експресивний іспанський художник, живописець, графік, скульптор і режисер Сальвадор Далі (11.05.1904-23.01.1989) захворів хворобою Паркінсона та втратив можливість самостійно писати картини, проте, картини та малюнки за

його підписом продовжували з'являтися на ринку. Автором картин впродовж останніх років життя Далі був молодий іспанський художник Мануель Кухоль Баладас, який був запрошений Галою. З 1979 по 1981 роки Мануель Кухоль Баладас створив приблизно 400 акварелей, малюнків, літографій, написав приблизно 200 картин олією. На усіх цих творах стояв підпис Далі. На початку 1989 року Сальвадор Далі помер і лише після цього Баладас заявив, що всі ці твори створені ним. Проте, таке зізнання не дає однозначної відповіді на питання: чи можна у подібній ситуації говорити про підробку.

У неоднозначних ситуаціях опинялись й фахівці, які вважали себе спеціалістами із класичного мистецтва античності. В оманливій самовпевненості знаходився й скульптор та знавець античності Торвальдсен (його власні твори, виконані у традиціях імператорського Риму зберігаються у багатьох музеях світу). Так, Торвальдсен, як й інший визнаний скульптор — знавець античності, Канаков, на практиці пропагував теорію, згідно з якою, все, що створено у Стародавньому Римі на основі давньогрецького мистецтва, — є прикладом мистецтва найвищого ґатунку, а все, що було створено після — посередні твори. Тому зазначені митці навіть не допускали й думки, що їх сучасники — “посередні митці” — можуть створити античну підробку, яку б вони не виявили. Між тим неаполітанський скульптор Вінченцо Монті (1754-1828) створював переконливі “античні” рельєфи. Так, у 1826 році в італійській провінції Перудже був знайдений рельєф, що складався із багатьох фігур. Торговець антиква-

ріатом показав знахідку Торвальдсену та Канову — вони визнали рельєф оригіналом античності. Згодом вони засвідчили їх автентичність перед графом Інгейхаймом та графом Шенбергом, а також колекціонерами Додвеллом та Диснеєм. *Рельєф*, як твір античності рельєф спочатку був придбаний у приватну колекцію англійця, а потім знаходився в Музеї Фіцуільяма (Кембридж). Торгівець та знавці античності вважали, що на рельєфі відтворений епізод Троянської війни, який був ще не відомий, та є пам'яткою античного образотворчого мистецтва. При цьому вони не приділили увагу деяким невідповідностям, що свідчили про більш пізній період створення цього рельєфу. Слід віддати належне фальсифікатору Вінченцо Монті, який створював “античні” твори у повній відповідності із пануючими у той час уявленнями про античність і лише незалежні від примх моди історики-археологи змогли розпізнати підробку.

До підробок творів, створених Вінченцо Монті фахівці відносять й рельєф із Ермітажу — “Три парки”, виконаний тонко, пластично, благородно.

У кінці XIX століття виник попит на такі старовинні твори мистецтва, як скульптури, а відтак на ринку з'явилася величезна кількість фальсифікованих скульптур. Наприкінці 1879 року Британський музей купив великий теракотовий етрусський саркофаг, який більшістю спеціалістів з історії культури Стародавнього світу був визнаний автентичним, і лише у 1936 році з'ясувалось, що це підробка. Порівняння зазначеного саркофагу із іншими предметами етрусського поховального культу, що зберігаються у

найбільших музеях світу виявило повну розбіжність у деталях. Згодом з'ясувалось, що авторами блискучої підробки були італійські майстри — брати П'етро та Енріко Пенеллі — які наповнили італійський мистецький ринок глиняними “раритетами”.

Британський музей купив “етрусський” саркофаг у той час, коли Енріко Пенеллі працював реставратором у Луврі. Перебуваючи у товариських відносинах із археологом Соломоном Рейнаком, реставратор розповів йому про технологію виготовлення виробів із теракоти та про саркофаг із чоловічими та жіночими фігурами, який начебто був знайдений у землі Черветері серед загадкових етрусських пам'яток. Ввести в оману фахівців було не складно — недостатньо вивчена історія загадкового народу та незначна кількість автентичних творів, що збереглися, створили умови для появи на ринку великої кількості підробок.

На початку минулого століття музей Метрополітен у Нью-Йорку придбав статуетку етрусського воїна, вік якої фахівці визначили у 2300 років, а згодом музей придбав ще дві подібні статуї — трошки більших розмірів за \$ 70 000. Через 40 років виявилось, що музей придбав підробку. Це з'ясувалось лише після того, як археологами були знайдені автентичні етрусські статуї, які жодним чином не були схожі на музейні. Проте американці не бажали визнавати своєї помилки у придбанні “етрусських воїнів”, доки у 1960 році італієць Альфред Фіорованті не зізнався, що він разом з братами Рікарді мав цілу майстерню по виготовленню “етрусських рарітерів”. Для створення фігурок етрусських воїнів як зразки вони використовували

вали малюнки з античних ваз та фотографії, як недивно, етруського саркофагу з Британського музею. На підтвердження своїх слів Фіорованті пред'явив працівникам музею Метрополітен глиняний палець, якого не вистачало на руді одного із воїнів. На початку ХХ століття сім'я італійських ремісників Ріккарді з Орв'ето заробляли собі на життя, створюючи підробки етруських ваз для римських антикварних лавок. Згодом Ріккарді — два брата та п'ятеро їх синів — почали працювати із розмахом. До того, як продати музею Метрополітен “етруських воїнів”, вони у 1908 році продали Британському музею етруську бронзову колісницю.

Майстернею з виготовлення старовинних раритетів володів й ще один італієць — Альчео Доссена (1876-1936).

На повну довіру у Доссена заслужували римські антиквари Фазолі та Палезі, яким він не лише дозволяв входити у майстерню, а й демонстрував свої “раритети” у різних стадіях обробки. Саме ці два римських антиквара й були основними замовниками Доссена, який до знайомства з ними працював звичайним каменярем у місті Кремон. Доссена цікавило стародавнє мистецтво, він намагався копіювати рельєфи епохи Відродження. Саме на такому інтересі Доссена і зіграли антиквари, запропонувавши значно більшу платню, аніж він одержував, працюючи каменярем.

Першу “раритетну” статуетку антиквари купили у скульптора-самоодка за 200 лір, а продали її у десятки разів дорожче. Враховуючи такий “успіх” вони почали замовляти Доссену копії античних скульптур. Згодом, торговцям спала на

думку ідея використовувати при створенні “раритетів” хімічні препарати та спеціальні прилади, що дозволяли змінювати структуру мармурової поверхні, надавати камінню різних відтінків, які переконливо виглядали на механічних відколах статуй. Слід зазначити, що Доссен намагався продавати самостійно свої твори, але вони попитом не користувалися, тому, маючи матеріальну зацікавленість, він і став фальсифікатором. Вміння зістарювати каміння, змінювати його структуру, володіння технікою різби по камінню та творча фантазія скульптора-самоодка дозволило йому, звертаючись до різних стилів, створювати несхожі один на одній вироби — все це ввело в оману багатьох знавців та покупців.

Доссеном були створені підробки етруських пам'яток, статуї готичних мадонн у стилі Джованні Пізано та саркофаги під Міно де Ф'езоле.

Антиквари Фазолі та Парезі займалися виготовленням фальшивих сертифікатів для створених Доссеном раритетів. Вони пропонували підробки приватним колекціонерам та музеям, колекційним та акційним домам США. Так, у Музеї Метрополітен з'явилася чудова та загадкова статуя Кори (VI століття до н.е.). Музей міста Сентлу придбав у торговців “етруську Діану”, а спеціалісти із музею Клівленда після тривалих торгів придбали “архаїчну” Діану. Був ведений в оману й такий фахівець з античного мистецтва, як Ф. Стадницький, який після придбання музеєм Вени сильно пошкодженої фронтонної групи, відтворював “старовинну композицію”, в той час як відбиті від неї шматки у вигляді сміття знаходились у майстерні Доссена.

Підроблюючи твори Верроккьо, Міно да Ф'езолі, Росселіно, Доссена погодився на одну із самих фантастичних авантур — створив скульптуру за картиною відомого італійського художника XIV століття Сімоні Мартіні (приблизно 1284-1344 роки). Доссена відтворив плоскі живописні зображення Мадонни і ангела у дерев'яні статуї, які антиквари продали на “чорному ринку”, видавши їх за викрадені твори із старовинної приватної колекції.

Найбільш фінансово вигідною авантюрою для антикварів був продаж саркофагу Катерини Сабелло “твору флорентійського майстра XV століття Міно да Ф'езоле”, коли американський оцінювач старовини заплатив за нього \$ 100 000 та зробив антикварам замовлення на кілька скульптур раннього Відродження.

Проблему підробних картин жваво почали обговорювати у другій половині XX століття, тобто тоді, коли з'явилися нові методи визначення аутентичності творів образотворчого мистецтва. У 1965 р. з'ясувалося, що портрет графа Веллінгтона, який знаходиться у Лондонській національній галереї та авторство якого приписувалося Гойї, — є підробкою.

Водночас, в історії мистецтва були випадки курйозних фальсифікацій. Так, наприклад картина “Соняшники” відомого голландського живописця Вінсента Ван Гога (30.03.1853-29.07.1890), продана майже за \$ 40 млн на аукціоні Крістіс, за результатами італійських мистецтвознавців була визнана підробкою. Такий висновок вони зробили, виходячи із вивчення листування Ван Гога з французьким живописцем, скульптором та графіком Полем Гогеном (7.06.1848-8.05.1903), а

також з іншими його знайомими. Так, у період з 1888 по 1889 роки Ван Гог створив декілька варіантів цієї відомої картини (приблизно 10). Ретельно вивчаючи листування, вчені дійшли висновку, що серед картин Ван Гога картина “Соняшники” продана на аукціоні Крістіс не була. Проте Гоген у своїх листах до Ван Гога кілька разів згадував, що йому дуже подобаються його “Соняшники” та просив його, щоб він надав йому можливість деякий час насолоджуватись зображенням соняшників, їх світовою гамою, розмістивши її у своїй майстерні. Через деякий час Ван Гог погодився та надав один із варіантів “Соняшників” у “тимчасове користування” Гогену. Через рік після смерті Ван Гога з'явилась ще одна картина “Соняшників”, яка була нікому не відома. Ця версія картини знаходилась у товариша Гогена — Клода-Еміля Шаффенекера, який через деякий час був викритий як торговець підробками великого митця. Роблячи свої висновки та беручи до уваги вищезазначені моменти, мистецтвознавці припустили, що картина “Соняшники”, продана на аукціоні Крістіс, в дійсності намальована не Ван Гогом, а Гогеном. У той же час, висновки мистецтвознавців суттєво не впливають на цінність цієї картини, оскільки твори Гогена на мистецькому ринку коштують не менше творів Ван Гога. До того ж, власник цих “Соняшників”, японська страхова компанія Yasuda Fire & Marine Insurance, відмовлась провести дослідження за допомогою рентгєнівських випромінювань.

Історія підробок знає й авантурні курйози. Така історія розпочалась у 1911 році коли три завязятих італійці вкрали з Лувру “Мону Лізу” (істо-

рія крадіжки була покладена в основу фільму “Як вкрасти мільйон” з Одрі Хепберн і Пітером О’Тулом у головних ролях). Крадії “Мони Лізи” дуже швидко запропонували її шістьом американським багатям-колекціонерам, дотримуючись повної таємниці та обережності вони кожному продали по фальшивій “Джоконді”. При цьому ніхто з тих, кому пропонували крадену картину, і хто її купив, не повідомив поліцію. Оригінал же картини через кілька років був знайдений в Італії: крадії запропонували його арт-ділеру за невелику плату. Ділер повідомив про це поліцію і зараз “Джоконда” знову у Луврі, схована за броньованим склом та знаходиться під постійним наглядом.

У 1996 р. був викритий виготовлювач підробок Ерик Хебборн, який згодом оприлюднив книгу “Підручник фальсифікатора” (The Art Forgers Handbook) — керівництво з виготовлення підробок. Безпосередньо сам Ерик Хебборн за свої 40 років “творчості” створив тисячі малюнків, які експерти визнали як “раніше невідомі” твори Брейгеля, Піранезе, Ван Дейка. Такий “успіх” пояснювався тим, що Хебборн для своїх малюнків використовував папір із старовинних книг тієї епохи, коли жили та працювали зазначені митці, разом з тим ґрунтовку та фарби він використовував сучасні. Деякі зі створених Хебборном “шедеврів” були придбані музеєм Пола Гетти в Талібу (США). На жаль після оприлюднення книги, Ерика Хебборна (у віці 61 рік) знайшли вбитим на одній із віддалених вулиць Риму. Зараз можна лише припускати різні версії того, що стало підставою для вбивства Хебборна: виготовлення підробок або відкрита

розповідь про таємниці фальсифікації.

В історію мистецтва як самий “видатний” фальсифікатор увійшов Хан Антоніус Ван Меєгерен (1889-1947). Меєгерен був досить неоднозначною фігурою — талановитим художником, який розбагатів на підробках картин відомого голландського митця Яна Вермеєра (1632-1675), власником доходних домів, готелів та нічних клубів в Амстердамі. Тому й увійшов в історію мистецтва як автор найбільшої підробки твору живопису “Христос в Еммаусі” Вермеєра Дельфтського.

На початку ХХ століття виник жвавий інтерес до творів забутого голландського живописця Вермеєра. Такий інтерес і спонукав Меєгерена до написання картин під стиль видатного митця. Спеціалісти виявились безсилими і не змогли встановити підробку, а відтак музеї купували підробки та виставляли їх як найзначніше придбання століття. Меєгерен вигадав романтичну історію про знайдену в Італії невідому картину Вермеєра, чим зацікавив європейський художній ринок. Одержавши у авторитетних спеціалістів висновок про автентичність твору Меєгерен зміг продати картину музею Бойманса у Роттердамі за 550 000 гульденів, яка у відвідувачів мала гучний успіх, а мистецтвознавці називали її найбільш досконалим твором Вермеєра.

Загалом Меєгерен на творах, підроблених під голландських живописців заробив приблизно шість мільйонів гульденів.

Викриття підробних картин супроводжувалось гучним скандалом (у той час сам Меєгерен працював під Пітера де Хоха у стилі майстрів ХVІІ століття). Справа у тому, що

деякі свої твори написані під Вермеєра, Меєргерен мав необережність продати Герингу (за 1650 тисяч гульденів), а тому після закінчення другої світової війни він був арештований та засуджений за співпрацю із фашистами. Коли Меєргерен усвідомив своє складне становище, йому нічого не залишалось, як самому розповісти, що він створив підробку не з метою співпраці з фашистами, а з метою отримання матеріальних засобів до існування. Проте спеціалісти-мистецтвознавці йому не повірили. Тоді, знаходячись безпосередньо у тюрмі, Меєргерен написав картину у стилі Вермеєра — експерти були вражені його обдарованістю, але Меєргерен був засуджений за шахрайство до невеликого тюремного строку, хоча йому і вдалось уникнути більш суворої кари.

Кумедність історій із роботами Меєргерена полягає й у тому, що деякі власники “Вермеєрів” роботи Меєргерена дотепер ігнорують висновки експертів та зізнання самого фальсифікатора і вважають, що Меєргерен захворів манією величності, а автором картин продовжують вважати Вермеєра.

Захищаючись від обвинувачень Меєргерен порушив складне для мистецтва питання: чи можна митця визнавати генієм, якщо нащадки можуть їх копіювати, зберігаючи при цьому “дух” геніальності. У пошуках відповіді на це питання у Роттердамі у 1996 році була відкрита виставка творів самого Меєргерена. Широкому загалу були представлені здебільшого його малюнки та акварелі, які свідчили про обдарованість автора-фальсифікатора.

У середині 60-х років минулого століття неприємна історія трапилась з одним наївним канадцем. Він

купив за 240 000 доларів картину “Відпочиваючий натурщик” Анрі Матісса у Парижі та звернувся до експерта, щоб підтвердити її автентичність. Зазначена картина супроводжувалась фотографією цієї ж картини, на зворотній стороні фотокартки був зроблений напис, із якого слідувало, що дочка Матісса — Маргарита Дютюї-Матісс — підтверджує оригінальність картини. На підставі цієї фотокартки із написом експерти надали офіційний висновок про оригінал твору. Проте, коли Маргарита Дютюї-Матісс дізналась про цю історію, вона заявила, що напис на фотокартці є підробкою. Ця історія є ще одним прикладом того, що висока ціна твору не підтверджує того, що він є оригіналом.

Подібні історії не оминають й колекціонерів, які вважають себе знавцями мистецтва. Так, колекціонером-невдахою можна назвати техаського нафтового магната Мідауза, який збирав твори сучасного мистецтва. З'ясувалося, що в його відомій колекції, вартістю приблизно \$ 2,5 млн., із 58 творів, що досліджувались експертами, 44 експоната виявились підробками, 11 — оригінали під питанням, 3 — ті, що викликають підозри. Беззаперечними підробками були визнані твори Дюфі, Дерена, Модільяні, Вламінка та Боннера. Всі ці твори були придбані у Франції за “льготними” цінами, з відповідними сертифікатами, у яких стверджувалось, що це оригінали. Мідауз, будучи людиною з почуттям гумору, розмістив колекцію придбаних підробок в окремому залі своєї вілли, додавши до неї свій власний портрет з написом “Дурень”.

Завдяки журналістам, блискучим фальсифікатором сучасності назва-

ний англійський художник Джон Майат. Значну кількість підробок його “руки” експерти визнавали за оригінали. Свої роботи Майат продав через лондонського арт-ділера Джона Дру, який, своєю чергою, підробляв сертифікати, що підтверджували їх дійсність. Міжнародний художній ринок був заповнений його підробками картин Моне, Матісса, Шагала, Пікассо та інших відомих художників. У 1999 році Джон Майат потрапив до в’язниці, через рік, звільнившись, продовжив створювати копії відомих митців, проте, вже на законних підставах. Скандальне викриття Джона Майата зробили його популярним художником і лондонська художня галерея (The Air Gallery) провела виставку його підробок.

Кумедний випадок фальсифікації стався із художником-графіком, експертом та колекціонером Валерієм Дудаковим. Приблизно 30 років тому майстер написав абстрактну композицію під Любов Попову (1889-1924) у подарунок своєму товаришу. Через п’ять років Валерію Дудакову для експертизи принесли “оригінальну Попову”, його власної руки. Судакову нічого не залишалося як розкрити правду щодо авторства картини клієнту. Проте на цьому історія не завершилась. У квітні 1989 року на аукціоні Сотбіс був заявлений твір “Композиція” Любові Попової, зі стартовою ціною \$ 22 500. Дудаков, впізнавши у цій композиції свій твір, спробував донести цю інформацію до організаторів Сотбіс, проте вони йому не повірили, і “Попова” на аукціоні була придбана за \$ 30 000.

Гучний скандал розгорівся у травні 2000 року, коли аукціонні дома Сотбіс та Крістіс оприлюднили

свої весняні каталоги творів, які виставлялися на продаж. Випадково з’ясувалось, що обидва аукціонні дома запропонували потенційним покупцям одну й ту ж картину — “Вазу з квітами” Поля Гогена.

Як у Сотбіс, так і у Крістіс були впевнені в тому, що саме вони пропонують оригінал, оскільки у продавця цієї картини всі документи були належними. В результаті, обидві картини були відправлені у Париж на експертизу знавцю творчості Гогена Сільвії Курссар. Вона встановила, що “Ваза з квітами”, надана аукціонним домом Крістіс, є підробкою. Власники підробки — токійська галерея “Muse” — такою новиною були шоковані.

Показовим прикладом того, як може підробка ввести в оману багатьох експертів, може бути названа історія із картиною “Шишкіна” “Пейзаж із рівчаком”. На весні 2004 року організатори аукціону Сотбіс виявили, що “Пейзаж із рівчаком” є підробкою, а його автором є голландський живописець Марінус Адріан Куккук (ціна його робіт не перевищує \$ 60 000) та ледве встигли зняти цю картину з торгів. Слід зазначити, що у каталозі ця картина була вказана як рання робота Івана Шишкіна (1832-1898), створена у період його стажування в Європі, у манері Дюссельдорфської школи, а її автентичність була підтверджена висновками експертів Державної Третьяковської галереї та Сотбіс. Картина була оцінена у 1 млн. доларів. Цікавим є те, що за рік до цієї історії картина “Шишкіна” була продана на шведському аукціоні Bukowskis за \$ 65 000.

Приблизно рік тому у німецькому музеї Wallraf-Richartz під час планового огляду картин перед відкрит-

тям експозиції, присвяченій творчості імпресіоністів, з'ясувалось, що картина “На берегах Сіни біля Порт-Віллез”, автором якої вважався Клод Моне, є чудовою підробкою. Реставратори стверджували, що зазначена картина була попередньо виконана олівцем, а потім розписана маслом, проте, така техніка була нехарактерною для Моне. Окрім цього, картина була покрита глазур'ю, щоб її зістарити. Сумніви щодо автентичності картини були розвіяні коли з'ясувалось, що на картині було знайдено два підписи, зроблені різними кольорами — один із них повністю імітував підпис великого митця, а другий — дійсно належить Моне. Як стверджують працівники музею, ця картина не має художньої цінності, проте, залишається у колекції музею.

Викладені вище історії підтверджують те, що попит породжує пропозицію. Попит на твори мистецтва призвів до того, що на початку XIX століття мистецький ринок був наповнений підробками. Підроблялись грецькі і римські скульптури, середньовічні мініатюри, скло, бронза, зброя, твори живопису. Фальсифікація картин набула загрозливих розмірів. На думку працівників спецпідрозділу Скотланд-ярду, які займалися боротьбою зі злочинами у сфері творів образотворчого мистецтва та предметів старовини, сотні незаконно створених репродукцій знаходилися на лондонському мистецькому ринку. Значна кількість таких “творів” створені у Росії, Польщі, Словачії та Чехії. Окрім цього, більше половини підробок, які переміщуються на світовому мистецькому ринку мають американське походження. Існує припущення, що вони були виготовлені

американською художницею Хильдою Емайел, у якої під час арешту у 1993 році у Нью-Йорку, поліція знайшла 83 тисячі підробок творів відомих митців.

За оцінкою російських експертів, у Росії на купівлю підробок за рік витрачають від \$ 200 до 700 млн., що складає 8-50 відсотків від загального обсягу купівлі-продажу творів живопису.

Казимира Малевича та інших художників російського авангарду імітують так часто, що західні аукціонні дома перестали їх брати на продаж. Половина творів, авторство яких приписують Айвазовському, є підробками. Відомо, відповідно до тверджень самого митця, що він написав шість тисяч робіт, а на сьогоднішній день офіційно визнаних картин Айвазовського визнано близько 60 тисяч. Також, популярними у фальсифікаторів є Сальвадор Далі, Вінсент Ван Гог, Огюст Бенуар, Клод Моне, Поль Сезанн, Франц Марк, Густав Клімт, Поль Гоген та інші.

Беручи до уваги вищевикладені обставини, у голландських спеціалістів виникли сумніви щодо авторства картини “Голова чоловіка”, яка впродовж останніх 70-ти років зберігалась у Національній галереї “Вікторія” в Австралії. Мистецтвознавці висловили припущення, що автором цієї картини є учень Ван Гога.

Картина “Голова чоловіка” була ввезена в Австралію з іншими творами художньої виставки Кіт Мердок у 1939 році. Через рік Національний музей придбав цю картину за приблизно \$ 3,5 млн. До виникнення сумнівів щодо авторства, “Голова чоловіка” експертами оцінювалась у \$ 21 млн.

Вперше сумніви щодо автентичності картини були висловлені спе-

ціалістами музею Ван Гога в Амстердамі, під час виставки колекції музею “Вікторія” в Единбурзі.

Експерти не завжди можуть з повною впевненістю встановити авторство тієї чи іншої картини.

Так, лише у 2003 році нідерландські вчені з музею Рембрандта остаточно встановили, що авторство картини “Портрет російського аристократа” дійсно належить Рембрандту і справді є його автопортретом. Вчені спочатку зробили припущення, що митець передав твір своєму учню, який вирішив продати картину російському купцю, для чого домалював йому локони, бороду та боярську шапку.

Сумніви щодо авторства, були ще й у її попереднього французького власника, коли у 30-их роках ХХ століття до нього потрапила ця картина. Слід зазначити, що у той час експерти також не зробили остаточного висновку щодо автентичності цієї картини.

У 1995 році картина була продана у музей “Будинок Рембрандта” в Амстердамі. Фахівцями музею з картини були зняті шари фарби, нанесені поверх оригіналу. Нині день картина оцінена у \$ 30 млн.

Через сумніви експертів, організатори аукціону у Токіо, який проводився у 2003 році, могли схибити експерти не впізнали картину Ван Гога “Голова селянки. Лівий профіль” і оцінили її у \$ 87. Тривалий час картина знаходилась у приватній колекції японського художника, яка після його смерті була виставлена на продаж як твір невідомого автора. Лише перед самим відкриттям аукціону було встановлено, що автором виставленої на продаж картини є Ван Гог. У результаті картина була продана за півмільйона доларів США.

В Україні у приватних колекціях частка підробок складає 30 відсотків. Найчастіше створюють “оригінали” за підписами: Миколая Глуценка, Сергія Шишка, Адальберта Жерделі, Івана Труша, Костянтин а Ломикіна, Федора Захарова, Йосипа Бокшая, Віктора Зарецького, Олександра Богомазова, Миколая Пимоненка та інших українських митців. Так, наприклад, у липні 2004 року в Київському музеї російського мистецтва за підтримкою Міністерства культури України проводилась виставка “Український живопис 1945-1989 років. Із приватних колекцій”, на якій, незважаючи на протести авторів, було виставлено 4 підробки картин Тетяни Яблонської, одна підробка картини Сергія Григорєва та одна підробка картини Володимира Костецького.

Враховуючи кількість підробок творів мистецтва у Сан-Себастьяні була відкрита виставка “150 узаконених підробок відомих шедеврів”. На цій виставці були представлені розкриті фальсифіковані твори. На проведення такої специфічної виставки італійського архітектора та колекціонера Джузеппе Сальцано надихнув випадок, коли він у 1984 році на аукціоні придбав картину “Площа Італії”, ніби то авторства Джордже Де Кірко, проте, виявилась підробкою. Сельцано був настільки здивований рівнем підробки та професіоналізмом фальсифікатора, що відшукав його. З'ясувалось, що підробку створив Антоніо Маззіз. Згодом Сельцано провів виставку підробок Маззіза, яка мала успіх у відвідувачів. Потім колекціонер створив галерею “Пітті Арте”, на яку зараз працюють 48 художників, а Міністерство культури Італії видає на створені цими

митцями твори відповідні сертифікати, в яких засвідчується, що це “унікальні роботи, автори яких поважають манеру і техніку оригіналу та їх наслідують”. Клієнтами галереї “Пітті Арте” були: принцеса Діана, Френк Сінатра, Арнольд Шварцнеггер, Антоніо Бандера. На виставці в Сан-Себастьяні експонувались копії картин “Мадонни” Рафаеля, “Соняшники” Ван Гога, портрети Веласкеса, “Весна” Ботічеллі, “Балерин” Дега та інші. Слід зазначити, що представлені на виставці картини коштують від 1 до 30 тис. євро.

Способи фальсифікації творів мистецтва

Фальсифікація творів мистецтва є одночасно і фінансово вигідним, і дуже складним процесом. Для виготовлення підробок творів мистецтва, особливо у випадках, коли підробка створюється з “нуля”, обдарованість фальсифікатора, хоча б деякою мірою, має відповідати обдарованості майстра, твори якого він підробляє.

Основною проблемою фальсифікатора при створенні високоякісної підробки є матеріал, з якого він буде виготовляти підробку. Найчастіше викривають підробки саме через невідповідний вік матеріалу, з яких вони були виготовлені. Ідеальним матеріалом для підробок є золото, оскільки його властивості та склад не змінюються, ані під впливом оточуючого середовища, ані під впливом часу.

Саме таку властивість золота наприкінці XIX століття використав одеський фальсифікатор-антиквар Шепсель Гофман. Він запропонував спочатку Імператорському музею Відня, а потім Лувру, придбати зо-

лоту тіару, яка належала скіфському царю Сайтоферну, що начебто була знайдена при розкопках стародавнього кургану поблизу Очакова. Найкращі австрійські та французькі експерти-мистецтвознавці підтвердили автентичність тіари. Як наслідок, тіара була придбана Лувром за дві тисячі франків.

Через деякий час з'ясувалось, що тіара була виготовлена, якщо й не на Малій Арнаутській, то точно в Одесі. Фальсифікатора-антиквара викрив сам майстер, який її на замовлення Гофмана й виготовив. Якби не зізнання майстра, можливо, Лувр й до нині пишався б унікальним античним експонатом.

Набагато складніше підробляти твори живопису. Фальсифікатор має бути не лише досконально обізнаним щодо стилю та манери роботи автора, якого збирається підробляти, а й знати про склад та рецептуру ґрунтів, фарб, лаків того часу, коли був створений оригінал, та мати практичні навички користування старовинними інструментами і техніками.

Створюючи картину під стиль-майстрів минулого, фальсифікатори повинні її зістарити так, щоб вона відповідала тому періоду часу, коли був створений оригінал або історичному періоду життя і творчості митця, під авторство якого створюється фальшивка. Тому для фальсифікатора важливим є підібрати старий підрамник і полотно, а також підібрати склад фарб. Щоб отримати чисте антикварне полотно для створення на ньому підробки, використовуються старі полотна маловідомих авторів та картин приблизно того періоду часу, коли працював митець, під якого буде створюватись підробка. Зі старого

полотна видаляють зображення для чого на нього спочатку впливають високою температурою, а потім очищують від фарби, вже після чого пишуть нову картину. Для створення уявного старіння готову картину-підробку покривають темним лаком, відправляють у піч, коптять, сушать при певній температурі. В результаті поверхня картина-підробки стає темною, покривається павутиною тріщинок-клякелюрів. Зовнішній вигляд підробки набуває такої автентичності, що навіть досвідчений реставратор береться відновлювати її, як оригінал.

На думку експертів, “геніально” виготовлені підробки складають всього три відсотки від загальної кількості усіх картин, що проходять експертизу.

При підробках картин XVII ст. фальсифікатори використовують спеціально приготовлені фарби, фенолформальдегід та натуральні масла.

Підроблюючи картини XIX ст., фальсифікатори не ускладнюють собі роботу. Найчастіше вони використовують сучасні комп’ютерні методи друку на полотні, що імітують оригінальну ручну роботу художника промисловим способом, а за допомогою французьких лаків роблять старішою картину (тріщини з’являються через кілька днів після покриття лаком). Широкоформатні принтери дозволяють надрукувати на полотні ефектні яскраві картини. Для друку використовують натуральні лляні полотна, які спеціальним способом ґрунтовані. На шар принтерних чорнил наносять фарбу, яка візуально надає картині фактурність та ефект ручної роботи.

Візуально, “на око” пересічному громадянину встановити, що це під-

робка практично неможливо. Такою подібністю надрукованої картини з оригіналом користуються продавці у художніх салонах, видаючи принти за авторські картини.

Проте самим простим і цинічним способом фальсифікації творів мистецтва є підробка підпису художника, клейма майстерні або заводу (фабрики) на вже існуючому творі, що є подібним до оригіналу, автор якого не користується попитом серед колекціонерів. У таких випадках, якщо підпис або клеймо виконані бездоганно, виявити підробку дуже складно навіть експертам.

Деякі видатні фальсифікатори створювали й свої власні “авторські” способи підробок творів мистецтва. Так, Хан Антоніус Ван Меєгерен, фальсифікатор Вермеєра, вигадав свій оригінальний спосіб створення підробок. Його цікавило питання, як домогтись того, аби полотно і підрамник були оригінальним. Достатньо легко було знайти в антикварних лавках картину XVII ст., яка не має художньої цінності, проте, складність полягала у знятті шарів фарби, не пошкодивши підмальовок. Необхідно було працювати дуже обережно і ретельно. При написанні картини-підробки неможливо користуватися інструментами та речовинами, які з’явилися після епохи великого митця Вермеєра, оскільки це можуть виявити експерти. Ван Меєгерен навчився сам виготовлювати фарби з використанням нерозповсюджених речовин, відшукавши їх постачальників. Ще однією проблемою при виготовленні підробок був кракелюр (тріщини на картині). Саме завдяки дослідженню кракелюру експертам вдавалося викрити більшість підробок. Олійний живопис сохне дуже повільно і

для повного його висихання потрібно щонайменше півстоліття. Згодом на полотні починає з'являтися кракелюр. Геніальний “винахід” Меєгерена полягав у тому, щоб, видаливши верхній шар зображення, писати нове, зберігаючи кожную тріщинку на полотні оригінальної підмальовки. Для того щоб отримати належне затвердіння фарб, після тривалих пошуків художник-фальсифікатор вирішив звернутися до останніх досягнень хімічної науки першої половини ХХ ст. Вже наприкінці 1943 р. Меєгерену вдалося винайти такі олійні фарби, які у спеціальній печі при температурі 105°C за дві години затвердівали настільки, що їх неможливо було звичайними способами розчинити. Впродовж століть на поверхні картини накопичується пил, який в'їдається в найменші тріщинки полотна. Меєгерен зробив ще одне відкриття. Після того як лак на картині висихав, він наносив на полотно тонкий шар китайської туші. Туш потрапляла у тріщинки, заповнені лаком, після чого фальсифікатор змивав туш і лак за допомогою скипидару, а туш, яка потрапила у тріщинки, залишаючись у них, створювала ефект вікового пилу. Останній етап полягав у тому, що на картину-підробку наносився ще один шар лаку.

Історії мистецтва відомі й такі способи підробок творів живопису, як “розкрутка” вигаданого митця з екзотичною біографією, авторство якого художник-фальсифікатор приписував своїм творам. Таким шляхом у 70-х роках ХХ ст. пішла випускниця художньої школи з Австралії Елізабет Дурак. За декілька років вона написала сотні картин від імені неіснуючого художника-аборигена Едді Бурропа. Слід відда-

ти належне молодій художниці, вона спіймала віяння моди на “наївне мистецтво” та “етно”. Афера була розкрита тоді, коли художницю попросили представити суспільству Бурропа, проте, найнятий нею абориген виявився алкоголіком і навіть не зміг вивести на папері рівну лінію. Елізабет була піддана символічному покаранню, адже завдяки їй в усьому світі виріс інтерес як до мистецтва аборигенів, так й до самої Австралії.

Деякий інший шлях у 60-х роках обрав французький фальсифікатор Фернан Легрос, у минулому артист балету. На нього працювали талановиті художники Реал Лессарт та Ельмер де Хорі (його біографія була покладена у сюжет фільму Оріона Уеллса “Підробка” (або “Фальшивка”) 1974 р.). Лессарт створював твори митців минулого, Де Хорі — сучасних митців, а Легрос створені підробки ввозив на територію США, при цьому, ввозячи картини, він просив, щоб митниця засвідчила їх автентичність, після цього він пропонував “оригінали” колекціонерам з відповідним “документом” виданим митницею. Іншим “винаходом” Легроса була домовленість з кількома художниками про те, щоб вони за певну плату ставили свої підписи на підробках. Легрос був викритий випадково — у 1967 році Марк Шагал на своїй нью-йоркській виставці виявив, що одна з його картин є підробкою. Фернан Легрос був засуджений до кількох років позбавлення волі із конфіскацією майна.

Способи виявлення підробок творів мистецтва

Проблема визначення автентичності творів мистецтва сьогодні є більш ніж актуальною. Зазвичай під

підробками творів мистецтва розуміють ті твори, які створені з метою їх вигідного продажу, шляхом введення в оману покупців щодо їх автентичності. Якщо ж виходити із вище наведених історій фальсифікації, підробки створювались й з іншою метою. Тому під підробкою творів мистецтва слід розуміти значно більшу кількість фальсифікованих об'єктів (не беручи до уваги мету їх створення), проте, раніше або пізніше, вони стають предметом комерційної махінації.

Підробки творів мистецтва класифікують на майстерно створені копії і на копії стилю. У першому випадку фальсифікатор у повній відповідності до оригіналу його відтворює, а у другому — самостійно створює сюжет, композицію, запозичуючи лише техніку та манеру письма художника.

Найскладніше виявити підробку, якщо копія була створена ще за життя автора, твір якого копіюється. Також складно буває експертам розпізнати так звані “пастиші” — своєрідні колажі, які складаються із різних елементів, запозичених з різних картин одного автора, що втілюються в оригінальну композицію.

Спочатку автентичність того чи іншого твору спеціалісти-мистецтвознавці визначали “на око”, за незначними, на перший погляд, деталями. Проте така ідентифікація не дає належного результату. Прикладом цього можуть також слугувати відомі помилки експертів, що супроводжувались гучними скандалами. Рівень майстерності деяких фальсифікаторів такий високий, що у експертів виникала потреба звертатися до нестандартних науково-технічних методів для ідентифікації оригіналів і викриття підробок. Складність у

проведенні ідентифікації полягає ще й у тому, що окрім творів підробляються й документи разом із внесенням необхідного “корегування” архівних даних, тоді, як в недалекому минулому, саме наявність у твору такого “родоводу”, підтверженого історичними документами було гарантією того, що твір є оригіналом.

Сучасні спеціалісти, проводячи експертизу щодо атрибуції картин, використовують сучасні прилади та технології. Для визначення віку шарів фарби та лаку проводиться вуглецевий аналіз полотна, а також техніка окиснення за допомогою газової хроматографії. Для виявлення більш пізніх зображень під верхнім шаром фарби на картині провадиться ультрафіолетове й інфрачервоне просвічування. Для аналізу кристалічних компонентів у пігментах барвистого шару картини експерти використовують дифракційну рентгенографію й поляризований світловий мікроскоп. Для виявлення й аналізу складу шару фарби й лаку картини проводиться флуоресцентна рентгенографія, а також дослідження активованих нейтронів з використанням ядерного реактора.

Також існує метод виявлення підробок, створених після 1945 року, шляхом проведення виміру рівнів ізотопів цезію-137 і стронцію-90. Ці ізотопи не мають природного походження, а викидаються в навколишнє середовище в результаті ядерних вибухів. Побічними продуктами ядерних випробувань (у світі було проведено більш ніж 2 000 ядерних випробувань) є цезій-137 і стронцій-90, невелика кількості цих ізотопів проникає у ґрунт і рослини. Натуральні масла, що одержуються, наприклад, із лляного насіння та ви-

АВТОРСЬКЕ ПРАВО

користується як сполучні компоненти у фарбах, призвели до того, що ці ізотопи, в результаті, присутні практично у всіх творах мистецтва, які були створені після 1945 року.

Проте радикальних способів виявити підробку твору мистецтва у світі не існує. Від помилок не застраховані й найвідоміші аукціонні дома — Sotheby's, Christie's, або Drouot. Так, наприклад, саме цими аукціонними домами, а також кількома поважними галереями у 1991 році були продані підробки творів

Альберто Джакометті (10.10.1901-11.01.1966) на суму більш ніж \$ 28 мільйонів.

Все вищевикладене обумовлює запитання: наскільки талановитим можуть бути абсолютно невідомі автори-фальсифікатори, які можуть створювати копії творів відомих, визнаних майстрів мистецтва та де знаходиться межа яка може розділяти справжнє від несправжнього, велике від низького, геніальне від злочинного?

Поль Гоген “Ваза з квітами”

Вінсент Ван Гог “Соняшники”

фотографія справа — оригінал за \$ 40 млн., з ліва — підробка за \$ 35 млн*.

* фотографії картин були взяті з сайту:

http://www.aferizm.ru/poddelka/antikvar/pod_Van_Gog.htm, автор фотографії не зазначений.

**Вінсент Ван Гог “Голова чоловіка”
Картина, що виявилась підробкою***

фотографію картини було взято з сайту:
http://www.aferizm.ru/poddelka/antikvar/pod_Van_Gog.htm, "Голова чоловіка" оказалась подделкой Марина ЗОЛОТОВА, Утро.Ru, 03 августа 2007, автор фотографії не зазначений.

Любов Попова «Композиція»

Картина написана Валерієм Судаковим як абстрактна композиція під Любов Попову, експертами була визнана як оригінал, створений Поповою*

фотографію картини було взято з сайту:
<http://www.art-spb.ru/artspb180.html> Осторожно — подделка картин. Курьезные случаи, автор фотографії не зазначений.

Клод Моне «На берегах Сени біля Порт-Віллез»

Картина, яка тривалий час вважалась підробкою, в дійсності її автором є Клод Моне*

* фотографію картини було взято з сайту: http://news.tut.ua/culture/2008-02-15/mone/Клод_Моне_На_берегах_Сены_близ_Порт-Виллез (пейзаж), автор фотографії не зазначений.

Список використаних джерел:

1. Кудасов Сергей. В Лондоне незаконно торгуют подделками изобразительного искусства. — РИА «Новости» — 22/02/2003 — <http://www.rian.ru/incidents/20030222/327684.html>;
2. Голицына Наталья. Гений подделки — <http://www.ogoniok.com/4972/27/>;
3. Курьез на аукционе в Токио. — /08/02/2003 — Lenta.Ru;
4. Подделки как эталон спроса. — www.art-spb.ru/artspb159.html;
5. Как отличить подделку. — <http://www.livejournal.ru/themes/id/10336>;
6. Золотова Марина. Подделки Ван Гога. «Голова мужчины» оказалась подделкой — Utro.Ru, 03 августа 2007;
7. Каждая третья картина в украинских частных коллекциях картин — подделка! — Коммерсантъ-Деньги. — № 39 (343) 3 октября 2001 — <http://provokator.com.ua/n/2006/07/18/084136.html>;
8. Подделки картин. "Фальшак": высокое искусство по сходной цене. — Деньги. — № 14 (24) от 12.04.1995;
9. Лямин Николай. Подлинность — проблема тщеславия. — <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=18763>;
10. Индийский художник обнаружил подделки своих картин только на выставке. /20/01/2009. — <http://rus.newsru.ua/rest/20jan2009/xudozhnik.html>;
11. Картина Моне из немецкого музея оказалась подделкой. /15/02/2008. — <http://rus.newsru.ua/rest/15feb2008/monne.html>;
12. Топ-10 украинских художников, картины которых чаще всего подделывают. — http://lib.escher.com.ua/art_of_fraud/;
13. Соловьева Алла. Торжествующий обман. — <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/213/>;
14. Русский авангард подсказал способ выявления подделок. — <http://www.newsland.ru/News/Detail/id/273738/cat/69>;
15. Ильин А. Древности — на любой вкус! — http://jtdigest.narod.ru/dig1_02/drevn.htm;
16. Искусства пластические. // Популярная художественная энциклопедия: архитектура, живопись, скульптура, графика, декоративное искусство. — М.: Советская энциклопедия., 1986. — Т. I. — <http://ru.wikipedia.org/wiki/Живопись>;
17. Клечковская Елена. Вирус «Вермеера-Дали» или Техника присвоения души. http://www.odessapassage.com/passage/magazine_details.aspx?id=37274;
18. Ларина Лариса. Вранье в раме. — Paradox, март №3/2002. — http://www.aferizm.ru/poddelka/antikvar/pod_antikvar_v_rame.htm;
19. Как подделывают картины. — <http://my-art.biz/548-kak-poddelyvajut-kartiny.html>;
20. Боков Николай. Золотая осень и серебряная гила. Разговоры с Виктором Кульбаком. — Новый журнал. — № № 250, 251, 252, 2008. — <http://magazines.russ.ru/nj/2008/252/bo11.html>;
21. Мусский И.А. 100 великих афер. — <http://www.labyrinth-shop.ru/books/171850/>